

Саша Кнежевић

ПРИВРЕДНЕ И КУЛТУРНЕ ВЕЗЕ ВЕЛИКЕ БРИТАНИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ 1878-1908.

Могућности привредног повезивања, трговинска размјена

Црногорски привредни потенцијал се знатно побољшао послје завршеног рата и Берлинског конгреса. Територија је увећана, а такође држава је постала богатија комплексима плодне земље. Од изузетног значаја за Црну Гору је добијање градова као центара привредног живота и то што је добила излаз на море. Црна Гора је била заостала аграрна земља у којој је највећи дио становништва чинило сељаштво, а сточарство и земљорадња су биле главне привредне гране. У земљи је владала стална оскудица у житу, па се оно морало увозити у великим количинама. Повећање производње на проширеној државној територији довело је до повећања унутрашње трговине у Црној Гори. Развој заната и трговине у градовима био је први показатељ привредног развика. Банковни капитал у Црној Гори почиње се развијати тек почетком XX вијека, када се оснивају прве банке. Индустрије такорећи није ни било. Њени зачеци почетком XX вијека били су углавном у области дрвне и прехрамбене индустрије. Напокон, значајну улогу у развоју Црне Горе, такође тек почетком овог вијека, имао је страни капитал.

Постепено се и Црна Гора, иако заостале привредне структуре, уклапала у савремени систем свјетске трговине и привреде. То је био и услов њеног даљег развика. Почетком овог раздобља Црна Гора је била искључиво оријентисана на трговину са Аустроугарском и нешто мање са Турском. Оне су увијек гледале да искористе свој монопол трговине на рачун Црне Горе, јер она није била у могућности да јаче развија трговину са удаљенијим државама. Тешки услови трговине, нарочито са

Аустроугарском, приморавали су Црну Гору да тражи друга тржишта. За вуну, кожу, сир, рибу, дрво и др. што чини традиционалне црногорске извозне артикле, Аустроугарска је Црној Гори давала слабе фабрикате и често колонијалне производе умјесто новца. Такође је за увоз из Црне Горе примјењивана највиша царинска тарифа. Око 50% црногорског увоза и извоза отпадало је на Аустроугарску. Извоз из Црне Горе био је оријентисан и на Италију, Малту и Француску. Карактеристично је за Црну Гору да је увоз био стално знатно већи од извоза.¹ Због таквог стања у трговинском и платном билансу црногорска држава се стално задуживала у иностранству. За развитак црногорског саобраћаја и трговине било је од нарочитог значаја припајање Бара и Улциња са којима је Црна Гора добила излаз на море и могућност изградње трговачке флоте. Године 1893. имала је 58 бродова, али врло мале укупне тонаже. Иако релативно мала, црногорска трговачка морнарица добро је послужила развоју трговачког саобраћаја и по Скадарском језеру и на мору, иако су највећи дио трговачког саобраћаја вршили страни бродови.²

О привредним везама Велике Британије и Црне Горе прије 1878. године не може се ни говорити. Међусобна трговинска размјена није ни постојала. Крајем прошлог и почетком овог вијека стање се унеколико изменило. Први трговински уговор који је Црна Гора склопила са неком страном земљом био је уговор са Великом Британијом. Уговор је закључен 21. јануара 1882. Уговор су потписали у име британске стране Кирби Грин а у име црногорске стране Станко Радоњић, министар иностраних дјела.³ Основна концепција уговора почива на клаузули највећег повлашћења. То је истакнуто у вези са активношћу држављана једне и друге земље и у односу на производе. Поданици и производи једне државе уживаће, обострано "права народа највише повлашћеног". Британска роба је ослобођена царине и других такса у Црној Гори: "Свака у Британској произведена или руком израђена роба увозиће се у Црну Гору слободна од сваке дажбине или таксе..." (чл. III уговора).⁴ Аналогно томе, и црногорски извоз добија у Великој Британији одређене повластице. Од овога су изузети оружје, муниција, прах, шалитра, сумпор, со, дуван и вино. Иако изузети, те су могли бити оптерећени, ови производи су били подвргнути условима највише

¹ М. Буровић, *Трговачки календар у Црној Гори у другој половини XIX и почетком XX вијека*, Цетиње 1958, стр. 243. и 244.

² Исто, стр. 11.

³ "Глас Црногорца", бр. 19, 9. мај 1882.

⁴ Г. Перацић, Р. Распоповић, *Међународни уговори Црне Горе 1878-1918*, Подгорица 1992, стр. 180-187.

повлашћене државе. Сасвим бесцарински однос није одговарао Црној Гори. У додатку уговора учињена је коректура наведеног става из чл. III, да је британска роба ослобођена царине, тако да је остала такса од 4% од вриједности робе и на увоз из Британије, само што је учињено ограничење да не може бити повећана више од 8%. Уговор је ратификован на десет година, с тим да ако се не обнови продужује се још за годину дана.⁵

За Црну Гору овај уговор није имао неку практичну вриједност, јер црногорска производња није била у таквој фази да би могла користити могућности које су њиме дате. Тачан је у том погледу коментар "Гласа Црногорца" поводом закључења уговора: "Са теоретичне стране може се рећи да је овај уговор врло повољан за нас. Практична вриједност његова за сад је слаба и тек се временом може показати... Наша трговина и радност није ни близу толико развијена да би се могла окористити овим уговором... Исто тако и извоз наших производа као и увоз енглеске робе у нашу земљу једва да ће стајати на којем степену изнад нуле."⁶

По свему судећи, црногорска влада је била свјесна практичне вриједности уговора. Али овај уговор ипак није био без значаја. Он је први трговински уговор Црне Горе са једном великом силом. То је у извјесном смислу био путоказ за склапање уговора и регулисање трговинских и царинских односа и са другим заинтересованим државама. Уз то, он је у перспективи имао значаја и за једну и за другу земљу. Одмах по ратификацији уговора, црногорска влада је предузела мјере да би повезала црногорске трговце са Британијом. У ту сврху је Министарство финансија упутило распис капетанима да би се сви трговци упознали са овим уговором. Дата је и сугестија да се од представника свих вароши формира једна трговинска делегација која би испитала могућност успостављања контакта са британском страном. У истом писму, што је карактеристично, оштро се напада аустријска царинска политика и сугерише извоз преко Бара за Велику Британију и друге земље.⁷

У овом периоду Црна Гора је настојала да створи трговинске везе са другим европским земљама, и због тога је склопила трговинске уговоре са више европских држава, не би ли проширила своју размјену и смањила увозно-извозну зависност од Аустроугарске. Готово цјелокупна трговинска размјена Црне Горе са Великом Британијом обављала се преко Малте. На Малти је од 1892. године радио црногорски конзулат на челу са Густавом

⁵ Исто.

⁶ "Глас Црногорца", бр. 20, 16. мај 1882.

⁷ М. Ђуровић, *Црногорске финансије 1860-1915*, Титоград, 1960, стр. 143.

Голшером. Радећи на грађи из Државног архива Црне Горе на Цетињу, понијели смо утисак да је Густав Голшер био, вјероватно, најпедантнији црногорски представник на страни. Он је брижљиво и уредно слао са Малте извјештаје о међународној трговини на Малти, о промјени поморских, санитарних и других прописа у Великој Британији, лучке прописе, карантинске услове и тако даље.⁸ Одмах по ступању на посао, он шаље црногорској влади детаљан извјештај о могућностима трговине са Малтом, о производима земљорадње, индустрије и цијене у енглеским фунтама.⁹ Такође он шаље и прецизан статистички преглед увоза и извоза са Малте других европских земаља у прошлој години.¹⁰ Одмах затим он упознаје црногорску владу са прописима британске владе о условима примања бродова, стању посаде, санитарним условима и др, што важи за све британске земље, па и за Малту.¹¹ Све евентуалне промјене и нове уредбе британске владе он је редовно просљеђивао.¹² Изгледа да је нешто британске робе стизало у Црну Гору и другим путем, што видимо из тога да се Кенеди обраћао Министарству иностраних дјела информацијом да је нека роба пошла из Индије за Црну Гору да је стигла из Делхија у Карачи и да ће доћи у Венецију.¹³

Колики је био опсег црногорске трговине са Малтом? 1895. године тамо је пристало 10 црногорских бродова и довезло 700 волова и 1247 овнова.¹⁴ Али у годишњем извјештају за 1902. годину Голшер наводи да је те године у малтешком пристаништу боравило 6 црногорских бродова чији су капетани били Турци и Италијани. Вјероватно да ни Голшер није имао тачне податке о утовару и истовару, али се може претпоставити да су те цифре релативно мале.¹⁵ На Малти је било и Црногораца, печалбара који су у потрази за послом, тамо радили као лучки радници. Министар Вуковић је, у име црногорске владе, опуномоћио Голшера и Вулетића на Малти да преговарају са предузимачем Пеарсоном о броју радника, платама и количини рада.¹⁶ Вуко Вулетић отписује министру Вуковићу да има око 300

⁸ На челу Конзулата Голшер је остао све до његовог потпуног укидања 1921.

⁹ ДАЦ МИД 75/1 и 75/2, 30. 1. 1893. Голшер са Малте.

¹⁰ ДАЦ МИД 76/1, 30. 1. 1893. Голшер са Малте.

¹¹ ДАЦ МИД 121/1, 1-3, 1893. Голшер са Малте.

¹² ДАЦ МИД 207/1, 1893. година или МИД 845/1, 5. новембар 1897. Голшер са Малте.

¹³ ДАЦ МИД, 611/1, 22. август 1897.

¹⁴ "Глас Црногорца", бр. 15, 8. април 1895.

¹⁵ ДАЦ МИД, 316, 31. јануар 1903. Голшер са Малте.

¹⁶ ДАЦ МИД, 152/1-3, 23. јануар 1903.

црногорских радника на Малти. Радили су на доковима за 1 шилинг по кубик. Он и Голшер су разговарали са Пеарсоном и даља зарада Црногораца зависиће од трошкова њиховог транспорта и становања.¹⁷ Очигледно да се овај одлазак Црногораца на рад на Малту одвијао преко црногорске владе и да је тамошњи конзулат имао и задатак заштите интереса својих грађана који су се ту нашли на привременом раду.

Друштво Anglo-Montenegrin

Почетком 90-тих година прошлог вијека почиње интересовање страног капитала за Црну Гору. Било је интересовања и са британске стране за покушај пласирања свог капитала у Црну Гору. Тако је 1894. године једна британска фирма основала у Подгорици своје трговачко предузеће под називом Anglo-montenegrin. Подгорички капетан обавијестио је црногорску владу о основању предузећа, наводећи и неке податке: "Фирма Anglo-montenegrin Trading Co Limitid Podgorica тек сад почиње на 9. јунија 1894. у овој вароши да ради, и то највише до сада мануфактуром коју набавља из Ингleshке, а већ почео је да набавља и неке робе бечке. Види се по раду речене фирме да ће му бит рад годишњи од 300.000 до 400.000 франака у Црној Гори, ако му пође за руком. Капитала има ли ова фирма својега, или ради на повјерење, то нам није познато... А предсједништву Трговачке и обртне коморе у Бечу, ако им је потребно знати нека се обрете у Малту на фирму Bought of Hamer e Tomson, за што ово је фирма овога Инглеза што му роба из Ингleshке долази, па се потле ова фирма претвара овђе Anglo-montenegrin Trading Co Limitid Podgorica."¹⁸ Из овог писма се види да је предузеће отпочело рад средином 1894. године и да је сједиште фирме било на Малти. Поред тога, произилази да је предузеће имало трговачки карактер и да је било својина британског капитала. Друштво Anglo-montenegrin је убрзо почело да развија и проширује своју дјелатност, не ограничавајући се само на трговину. Ово предузеће настојало је да загосподари трговином на велико и транспортом, па је у том правцу и почело да развија своју дјелатност. У току 1895. године пришло се оснивању Паробродског друштва. Основан је привремени одбор који је израдио правила, објављена у "Гласу Црногорца", па се из њих види да је Друштво имало задатак да одржава редовну пловидбу Скадарским језером и Бојаном. Основни капитал Друштва износио је 40.000 фиорина. У Привременом одбору били су и

¹⁷ ДАЦ МИД, 153/1, јануар 1903.

¹⁸ М. Ђуровић, *Трговачки капитал у Црној Гори*, стр. 228.

неки подгорички трговци. Највећи дио капитала требало је да уплати Хамер, директор Друштва Anglo-montenegrin.¹⁹

Ова фирма је преузела све задатке које је Паробродско друштво имало намјеру да оствари. Друштво Anglo-montenegrin је предузело пловидбу Скадарским језером и Бојаном, као и транспорт и превоз поште, како по језеру и Бојани тако и од језера до Подгорице. Оно је одржавало сталне линије по Скадарском језеру паробродом "Даница" и "Удине", а, поред тога, располагало је и другим транспортним средствима.²⁰ Да је у овоме саобраћају било и неких проблема упућује нас писмо британске амбасаде у Цариграду да се mr. Hammer, британски грађанин и представник у Црној Гори за Anglo-montenegrin компанију, жали на проблеме у транзиту робе Бојаном за Црну Гору које му праве турске власти. Кажу да је по Уговору у Берлину, чл. 29, пловидба Бојаном слободна за Црну Гору, али да се њему нелегално прегледа роба. Британски конзул је интервенисао код турских власти у Скадру. Траже да то уради и црногорски конзулат у Скадру.²¹

Друштво је вршило и пренос поште по Скадарском језеру и имало је своје агенте у Подгорици, Вирпазару, Ријеци Црнојевића и Цетињу. Но, због једног спора Друштва са црногорском владом и због тога што нијесу примали никакве субвенције, сем што су узимали од сваког писма 5 новчића од пошиљаоца, Друштво Anglo-montenegrin је 1902. обуставило пренос поште. Друштво се бавило и превозом путника и транспортом робе. Поред тога, оно је било главни заступник лондонског осигуравајућег друштва "Guardian", а вршило је и друге послове.²²

Али трговина је ипак била најважнија дјелатност Друштва. Оно је имало велику трговачку радњу у Подгорици, а имало је и своје магазине, такође, у Подгорици, Плавници, Ријеци Црнојевића, Његушима и другим мјестима. Робу је набављало из Енглеске и Аустрије, а бавило се и извозом црногорских производа, највише извозом стоке за Малту.²³ Тако је енглеско трговачко друштво радило у Црној Гори 10 година. 1904. године оно је

¹⁹ "Глас Црногорца", бр. 6, 10. фебруар 1896.

²⁰ М. Ђуровић, Трговачки капитал у Црној Гори, стр. 229.

²¹ ДАЦ МИД, 432/1-4, 7. април 1898.

²² М. Ђуровић, навед. дј. стр. 230.

²³ "Глас Црногорца", бр. 40, 29. септембар 1901.

објавило своју ликвидацију и обуставило рад. Имовина којом је Друштво располагало уступљена је једном италијанском предузећу.²⁴

Овај уплив италијанског капитала је један од главних разлога што се Друштво није учврстило, осим оног финансијског разлога што је уложени капитал био мали.

Стална настојања Црне Горе за обезбјеђење кредита и зајмова доводила су је у контакт и са британским финансијерима. И приликом посјете књаза Николе Лондону, 1898. године, једна од његових намјера била је да добије зајам од лондонских банкара. Међутим, стање финансија Црне Горе није уливало много повјерења рационалним британским банкарима. О томе нам свједочи и писмо Бакића из Цариграда гдје је он покушавао да обнови зајмове код Отоманске банке, у којој су Енглези водили главну ријеч. "Сир Хамилтон Ланг, ђенерални директор банке, с којим сам о овом преговарао примијетио је следеће: По мишљењу Савјета Банке ресурси Црне Горе и њено финансијско стање такви су, да јој се не може авансирати више од 500.000 франака." Бакић је покушао да убиједи Енглеза у основаност свога захтјева, али у томе није успио. "У овом резонувању строги финансиста Инглешки, који није навикнут, да се у финансијским операцијама подаје упливу бомбастичних фраза, прекиде' ме овим ријечима: Вама је стало, да новца примите, а мени да осигурам тачну наплату позајмљеног новца. За нас је јасно, да Црна Гора не може одговорити за више нако за 500.000 франака, зато јој не можемо више авансовати. И ове 500.000 франака дати ћемо под условом, да од њих одбијемо стари дуг, ког нам дугујете. Дакле, молим, не настојавајте више, него телеграфујте у том смислу на Цетиње и тражите пуномоћје."²⁵

Можемо закључити да све до краја своје самосталне државности Црна Гора није била много интересантна за британски капитал, није наилазила на потпору тамошњих финансијских кругова, па трговинска размјена између двије земље није имала значајнији ниво.

Културне везе

Културне везе између Велике Британије и Црне Горе су знатно старије од политичких. То нијесу културне везе у савременом смислу ријечи, али су одређени контакти и знања између двије земље постојали. Представе о Црној Гори углавном су у Великој Британији стицане кроз

²⁴ М. Буровић, навед. дј. стр. 230.

²⁵ ДАЦ МИД, 57/1, 22.1.1898. Бакић из Цариграда.

путовања британских путника у ове крајеве. Они су своје импресије понекад објављивали и на тај начин упознавали своје сународнике са Црном Гором и другим земљама на балканском простору.²⁶ Споменули смо већ контакте и заједничку акцију Енглеза и Црногораца око Боке почетком XIX вијека. Неколико енглеских посјета Његошу и Црној Гори биле су врло значајне, јер су створиле једну реалну слику Црне Горе у оном времену и допринијели тако њеном упознавању.

Отварање Велике источне кризе у којој је британска политика морала бити активно ангажована, појачало је интересовање британске јавности за овај простор. У овом периоду написано је доста радова о источним земљама, о Источном питању и конкретно о Црној Гори.²⁷ Ови радови имали су за циљ упознавање јавности са земљама и народима око којих се води актуелна политика. Готово у цјелини су још непреведени на наш језик. О оним радовима који конкретно обрађују Црну Гору ми, такође, знамо мало.

Чувени Edward Freeman, кога Гледстон спомиње као тада најбољег познаваоца источних крајева, отворио је ову серију објављујући чланак под називом Montenegro, у Macmillan's Magazine, January 1876. Наредне године Villiam Denton је публиковао посебан рад о Црној Гори: Montenegro, its People and their History, Лондон 1877. Познато је да је Edward Freeman своју књигу The Ottoman Power in Europe, Лондон 1877, посветио књазу Николи.²⁸ У вријеме турско-црногорског рата објављена је једна прича о посјети Црној Гори: A Recent visit to Montenegro and its Capital, Blackwood's Edinburgh Magazine, новембар 1877. О овим крајевима писао је тада и чувени Artur Evans.²⁹

Најзанимљивије за нас је оно што су о Црној Гори тада написали пјесник Тенисон и Гледстон. Познати енглески пјесник Alfred Tennyson објавио је: Montenegro: a Sonet, Ninetenth Century, London, may 1877. Ово су стихови посвећени Црној Гори и који су пуно урадили на њеној афирмацији и уз Гледстонове, можда су најљепше ријечи које је један странац икад изрекао о Црној Гори. Ове стихове навешћемо у преводу Чедомиља Мијатовића³⁰: "Издигли су се у висину на којој њихов царски орао једри,

²⁶ З. Левентал, *Британски њуџници у нашим крајевима од средине XV до почетка XIX века*, Г. Милановац 1989.

²⁷ В. Јовановић, *Енглеска библиографија о источном питању у Европи*, Београд 1978.

²⁸ Исто.

²⁹ Arthur Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina on foot during the Insurrection*, London 1876.

³⁰ "Глас Црногорца", бр. 15, 10. април 1893.

Држаху вјеру своју, и слободу своју на висини, Чистог срца, живећ сиромашки дивљашки дивљачно оружани и дан и ноћ, насупротив Турчину, којег упад нигде не покушава да се пужа уз стрмените кланце, а да му се нога не оклизне, те црвен од крви полумесец посрће назад из борбе, испред њихових неустрашивих стотина, хиљаде с посрамљеним лицем бегају низ стење и кроз палисаде. О најмањи међу народима! Сурових стена престоле - Слободе! Јунаци што сузбијате рој турског ислама за пет стотина година. Велика Црна Гора! Никад од кад твоји црни висови привлаче облак и разбијају буру јуначнији горштаци нису духом дисали."

Коментар за ове стихове, у истом броју истог часописа, написао је Гледстон. То је његова чувена апотеоза Црној Гори: "Свијет не познаје своје највеће људе, вели се кад-кад о појединцима. Хришћанство не зна свој најизванреднији народ - могло би се исто тако сигурно казати, кад би се горња изрека на веће бројне размјере примијенила. Јевропа је до прије двије године мање знала о Црној Гори неголи о државици Монако или Санмарину; па опет давно би Црна Гора доживјела свјетску славу, да се нашао какав Скот да сазна и исприча чудеса њене историје, или какав Бајрон, који би своје благо или и самог себе њој жртвовао. Немајући такозваног *vates sages*-а (светог пјесника), Црна Гора је остала у нијемом и неслављеном положају Агамемноновијех предака. Али ја се ипак надам да је она ево нашла свог тумача у лицу мог пријатеља Алфреда Тенисона, па с радошћу примамо почаст, која ми се чини позивом да напишем коментар његовог тексту."

Послије ових ријечи Гледстон пише о црногорској историји и завршава стиховима из Светог писма: "Иако си ти земљо била забачена и омражена тако да те нико походити не хтједе, ја ћу те ипак учинити вјечном дивотом и радошћу многијех покољења."³¹

У Црној Гори су била примјетна настојања да се она више упозна са енглеском културом и поготово њеном књижевношћу. "Глас Црногорца", бр. 5 од 2. фебруара 1880. године, доноси један преглед: "Инглешка књижевност у години 1879. бројала је 5834 дјела, од којих су 4294 била нова а остала су поновљена (прештампана) издања. Према новим дјелима од 1878. ова година показује вишак од 520 примјерака. По струкама су дјела овако излазила. Свјетовна литература према црквено-богословској стоји овако: прве на 4748 а друге 1086. Романа и новела 1013 књига. Наставних класичарских и филолошких дјела 828, умјетничко научних и илустрованих 354, историјских и монографских 403, путописа и географија 298, периодичких и годишњих издања 286, списа за младеж 214, пјесничких и

³¹ "Глас Црногорца" бр. 20. 16. мај 1898.

драмских 191, медицинских и хируршких 189, белетристика, монографија, есеја итд. 179, политичких економских 157, мјешовитих 516".

У црногорским књижевним листовима и часописима, који су периодично излазили, објављивани су одломци из дјела енглеске књижевности. Лист "Црногорка" је 1884. године, у преводу Лазе Костића, објавио Шекспиров "Хамлет" у неколико бројева.³² Исти часопис је објавио и Ханзена - "На кривом путу".³³ Лист "Луча" је објављивао Бајрона, у преводу Николе Ст. Љубише, "Душа ми је мрачна"³⁴ и Церома "Мој ујак".³⁵ У црногорским књижевним часописима објављивана су обично дјела најпознатијих енглеских аутора, класика, а скоро нимало модерних. Ово говори да Црна Гора није могла пратити савремена књижевна кретања у Енглеској, већ се тек упознавала са дјелима класика. Интегрално преведених дјела енглеске књижевности тада је у Црној Гори било врло мало.

Значајан пут повезивања и упознавања биле су посјете Енглеза Црној Гори, међу којима је било угледних гостију, аристократа, новинара, публициста. 1880. године у Црној Гори је боравио власник "Morning Posta", Sir Algernon Borthwick, са лордом Delawer и његовом супругом.³⁶ Нешто касније, 1882. године, долазио је чувени Артур Еванс који је са симпатијама писао о устанку у Кривошијама и Херцеговини, прихвату бјегунаца на Цетињу и незадовољству Аустрије због тога.³⁷ Енглески туристи су све чешће долазили у Црну Гору. Године 1891. једна већа група је ишла до Скадарског језера и Дукље.³⁸ Сљедећа већа група је примљена и код Књаза, у њој је било 40 туриста међу којима су били професори, инжињери, фабриканти и један енглески генерал (Blaksley).³⁹ Касније су створени услови да они могу одсјести у Гранд-хотелу и дуже се задржати. Једном приликом је било 130 Енглеза у хотелу.⁴⁰

³² "Црногорка" 1/1884, 24; 202-205 25; 209-211 26; 219-221 27; 225-227 28; 233-235 29; 241-243 30; 250

³³ "Црногорка" 1/1884, 30; 254-256 31; 263-264 32; 271-272

³⁴ "Луча" 5/1889 7/8, 237

³⁵ "Луча" 5/1889 3/4, 144-146

³⁶ "Глас Црногорца" бр. 36, 6. септембар 1880.

³⁷ "Глас Црногорца" бр. 8, 21. фебруар 1882.

³⁸ "Глас Црногорца" бр. 18, 27. април 1891.

³⁹ "Глас Црногорца" бр. 15, 8. април 1895.

⁴⁰ "Глас Црногорца" бр. 18, 13. април 1907.

Сигурно је да су ове посјете Црној Гори много учиниле да Енглези боље упознају живот, традицију, обичаје и укупну културу Црногораца. Након једне од ових посјета објављено је у "Review" и неколико пјесама књаза Николе.⁴¹ Такође је један од енглеских новинара у "Westminster Review" објавио интервју са књазом Николом.⁴²

Црногорска култура није била сасвим непозната Енглезима. То показује прослава 400 година Ободске штампарије, којом приликом је на Цетиње стигао телеграм честитке Оксфордског универзитета. У њему се каже: "Ово је 400-та година од времена када је најприје овај нови талас науке из Млетака и из другижих колијевака Муза потекао кроз ваше планине и по вашим долинама, и научио народ од јунака како да исказује штампом ријечи свога матерњег језика, док још нико међу нама у Оксфорду није почео штампање књига".⁴³

Од посебног су значаја боравци енглеских научника у Црној Гори и њихова истраживања. Мунро Андерсон је истраживао римски град Doklea и објавио научни рад у часопису "Archeologia".⁴⁴ Russel Robert Howard је направио и неке карте ових крајева.⁴⁵ Да је Црна Гора била интересантна за британски капитал вјероватно би истраживања на пољу геологије, минерала итд. било више. Поплава литературе о Црној Гори и осталим балканским земљама наступиће поново у вријеме балканских ратова.⁴⁶

Јасно је да је са појавом крупнијих догађаја на Балкану и стварањем ратног жаришта расло интересовање за Црну Гору и у британској јавности.

Ипак и прије ратних догађаја објављивана су у Британији нека дјела о Црној Гори. William Car је 1884. објавио кратку историју Црне Горе.⁴⁷

⁴¹ *The Prince of Montenegro as a Poet* "Review" април 1890. Лондон - Црногорска библиографија 4/5, библиографија о Црној Гори на енглеском језику, приред. Б. Ђукановић Цетиње 1993.

⁴² Miller Williams, *Mountainering in Montenegro, An Interview with Prince Nicholas*, "Westminster Review" 1894. Лондон - Црногорска библиографија 4/5

⁴³ "Глас Црногорца" бр. 30, 24. јул 1893.

⁴⁴ М. Андерсон, *On the Roman town of Doklea in Montenegro*, "Archeologia" LV 1896. 33-92 Westminster - Црногорска библиографија 4/5

⁴⁵ *The Edge of the Orient*, Лондон 1896. - Црногорска библиографија 4/5

⁴⁶ *Црногорска библиографија 4/5*, библиографија о Црној Гори на енглеском језику, Б. Ђукановић Цет. 1993.

⁴⁷ William Car, *A History of Montenegro*, Oxford 1884. Црногорска библиографија 4/5

Beaman Arden је објавио 1890. "The black mountain".⁴⁸ Енглески часопис "Blackwoods Edinburg Magazine" је 1902-1903. у наставцима објављивао путописе Wyon Reginald-a, "Montenegrin Sketches".⁴⁹ Најзад, Стевенсон је написао "A History of Montenegro".⁵⁰ Од свих ових књига и радова на српски језик једино је преведена и недавно објављена књига Тревора Роја: Montenegro, a land of warriors (Монтенегро, земља ратника).⁵¹ Тревор Рој описује црногорски начин живота, одгој младих, вјенчање и сахране, обичај крвне освете, описује Црногорско приморје, Никшић, Подгорицу, и Цетиње најмању пријестоницу у Европи. Уздижући прошлост Црне Горе, пише: "Пуних пет стотина година црногорски горштаци су се борили до последњег даха, одбијајући све време да буду турски вазали. Колико земаља се може похвалити таквом историјом и који народи имају такве претке! Осим сталних ратова са Турцима, Црна Гора је морала да се суочава и са хришћанским непријатељима: када је први цар Француза, Наполеон Бонапарта, незадрживо освајао Европу, само две земље су му се супротставиле. Једна је била наша земља (Енглеска), а друга је била Црна Гора. Мала Црна Гора се није устручавала да пркоси Наполеону. Када је његова војска била одбијена, Цар се разбеснео и запретио да ће променити име Црне Горе (Montenegro) у име Monterosso (Црвена Гора) и то крвљу њеног народа".⁵²

На крају своје књиге Тревор Рој завршава овим ријечима: "Изразимо нашу најискренију и најватренију жељу и наду за будућност, која ће донети благостање уз помоћ наше модерне цивилизације, а која неће засенити старинске врлине Црне Горе. Далеко је боље да њени синови остану као што су увек били, непорочни и штедљиви, поштени и храбри, него да упијају социјалне трзавице њихових напреднијих суседа. Зар је од важности њихов осоран говор и њихово грубо држање, ако је Истина њихова парола, а Поштовање њихов циљ? Нека љубоморно чувају и задрже своју живописну ношњу, као знак поштовања и признања сјају својих предака, јер, чинећи то, стално ће се подсећати на најквалитетније изворе из којих је Црна Гора израсла. Ни наш краљ Артур, ни његови витезови Округлог

⁴⁸ Beaman Arden, *The black mountain*, "Fortnightly Review", јан. 1890. Црногорска библиографија 4/5

⁴⁹ Wyon Reginald, *Montenegrin Sketches*, "Blackwoods Edinburg Magazine" 1902-1903 Црногорска библиографија 4/5

⁵⁰ Francis Seymour Stevenson, *A History of Montenegro*, Лондон 1912. Црногорска библиографија 4/5

⁵¹ Рој Тревор, *Монтенегро земља ратника*, Београд 1990.

⁵² Исто, стр. 19.

стола, не би могли да се похвале узвишенијим циљевима, часнијим и чистијим животима од оних којима су живели Велики Стари Јунаци Црне Горе".⁵³

Овакве ријечи су ненадмашна афирмација Црне Горе и њених људи у британском јавном мњењу. Још један догађај из тог времена је снажно утицао на афирмацију Црне Горе у Британији. То је учешће Црне Горе на Балканској изложби у Лондону. Ова изложба је била одлично припремљена и имала је знатног одјека у британској јавности. Прије одласка за Лондон, Главни одбор за припрему изложбе је све приказао у сали Војног Стана на Цетињу. Изложбу је видјело цијело Цетиње. Ту су били радови сликара Почека, Шобајића, Врбице, Паја Јовановића, разне карте Црне Горе, фотографије, дуван итд.⁵⁴ Главни организатор изложбе била је *Mis Edit Durham*, Енглескиња, која је много времена провела у Црној Гори и готово је сву пјешке пропутовала занимајући се проучавањем и сликањем наших крајева. Она је за свој рад баш тада била одликована од књаза Николе златном медаљом за ревност.⁵⁵

Изложба је отворена у Лондону 21. априла 1907. године. На црногорском дијелу изложбе "*Montenegrin section*", урађена је, по нацрту *Mis Durham*, у природној величини соба црногорског сељака са покућством у којој ће Црногорац ударати уз гусле а Црногорка продавати албуме.⁵⁶ Изложбу је посјећивало дневно 20-30.000 људи, између осталих и сва краљевска кућа, укупно 1.250.000 људи.⁵⁷

Изложба је имала изузетан значај за упознавање Културе и традиције балканских народа. "Глас Црногорца" је пренио писање енглеске штампе гдје се каже: "Предмети, који су изложени на Балканској изложби привлаче велику пажњу. Енглеско мишљење је до сада било, да балкански народи нијесу довољно културни, но једна похода у Балканску Изложбу, један поглед на балканску умјетност и индустрију довољни су, да човјек промијени своје мишљење."⁵⁸

Mis Durham је била главни комесар црногорског одјељења на изложби која је постигла изузетан успјех. Са овим су се сложили и сви

⁵³ Исто, стр. 68.

⁵⁴ "Глас Црногорца" бр. 13, 17. март 1907.

⁵⁵ "Глас Црногорца" бр. 12, 10. март 1907.

⁵⁶ "Глас Црногорца" бр. 13, 17. март 1907.

⁵⁷ "Глас Црногорца" бр. 20, 28. април 1907.

⁵⁸ "Глас Црногорца" бр. 37, 18. август 1907.

учесници изложбе. На вечери коју је у част затварања изложбе приредио српски посланик Грујић, истакнута је сарадња српског, бугарског и црногорског одјељења.⁵⁹ Енглези су и овом приликом показали своје пословично интересовање за културу и историју малих народа.

Можемо рећи да је и присуство британске легације на Цетињу имало један културни значај. Било је и Енглескиња које су као слушкиње радиле на двору књаза Николе. На Цетињу је постојало неколико тениских терена а 1906. године отворено је и голф игралиште.⁶⁰ У сваком случају ствари су се много измијениле у односу на ранија времена.

Црна Гора није више била непознаница у Великој Британији а британска култура могла је вршити одређени утицај у Црној Гори. Тај утицај је за Црну Гору могао бити само користан јер се ради о једној богатој култури. С друге стране, афирмисање Црне Горе у Британији афирмисање је у самом свјетском културном центру.

⁵⁹ АС МИД ПО П/225 10. октобар 1907. Грујић из Лондона

⁶⁰ "Глас Црногорца" бр. 38, 23. септембар 1906.

Saša Knežević

**ECONOMIC AND CULTURAL RELATIONS BETWEEN GREAT BRITAIN
AND MONTENEGRO 1878-1908**

Summary

The economic relations between Great Britain and Montenegro nearly hadn't existed before 1878. The first trade contract, which Montenegro signed with some other country, was the one with Great Britain. It didn't have a practical importance because the foreign trade exchange between these two countries stayed low. the biggest part of their mutual trade was conducted over Malta, but that exchange never reached the enviable level. Montenegro also tried to get loans in British financial circles but didn't have any success in it. The cultural relations between Great Britain and Montenegro had existed even before 1878. They had consisted of Britisher's visits to Montenegro and publishing their texts in british press. After Montenegro had been internationally recognized, those relations were considerably strengthened. Short histories of Montenegro were of special importance. The most beautiful words about Montenegro, of all foreigners, were spoken exactly by two Englishmen - the poet Tennyson and the great statesman Gladstone. The translated works of English Classical literature were being published in Montenegro and the English diplomatic mission in Cetinje had a certain cultural influence. Particular contribution to acquaintance of Montenegro belonged to Balkan exhibition in London in 1907 in which Montenegro had considerable participation.